OSMANLI ARAŞTIRMALARI

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

I

Halil İnalcık

OSMANLI BÜROKRASİSİNDE AKLÂM ve MUÂMELÂT

İSTANBUL - 1980

OSMANLI BÜROKRASİSİNDE AKLÂM ve MUÂMELÂT

Halil İnalcık

I. Timar Arzları ve Üzerindeki İşlemler

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet dairelerinin örgütlenme ve işleyiş şekli, yazışmaların izlediği prosedür, yalnız idare tarihi bakımından değil, Osmanlı arşivlerinin sistemli bir araştırma yapısına kavuşturulması bakımından da önemli bir inceleme konusudur ve muhakkak bu kuşağın yapması gereken işlerin başında gelir. Bu alanda araştırmanın en sağlam yolu da, arşiv vesikalarının işlem (*muâmele*) bakımından analizidir. Bu yazı serisinde, ilkin timar tayin ve tevcih vesikalarını ele alacağız.

Tayin bir *arz* (عرض) ile başlar. *Arz* üzerine bürokrasi işleme geçer. Bu işlemin *gayesi*, tayin kararından önce, belli görevin ve ona bağlı dirliğin boş olup olmadığını ve namzedin iş için uygun olup olmadığını saptamaktır. Bu saptandıktan sonra, hükûmetin başı, tayin için buyruğunu bildirir.

Her tayin ve tevcihin bir arz ile başlaması normaldir, zira arzı yapan namzedin gerçekten *müstahak* olduğuna tanıklık edecektir. Meselâ, Selânik kalesinde açılan bir topçuluk için dizdâr arz yapar, fakat bundan önce kaledeki topçu-başının namzedi imtihan etmesi, gerçekten bu işe ehil olduğunu görmesi gerekir[1]. Padişah'ın sarayındaki bütün tayinler Babussaâde ağasının arzile yapılır. Kapıkulu sipahi bölüklerinden birinde, meselâ silâhdârlar bölüğünde, bir açığa tayin için silâhdârlar bölüğü ağasının arzı gerektir[2]. Fakat bir vilâyette bütün sipahi bölükleri mensuplarının işlerine bakacak olan *kethüda-yeri*'nin tayininde, altı bölük ağalarının hepsinden namzedin *müstahak* olduğuna dair ayrı ayrı mektupları istenir. Yeniçeri tayininde, ortanın zâbiti, müstahakların defterini yeniçeri ağasına sunar. Bu defterin düzenlenmesinde *istihkak*, üzerinde durulan en önemli sorudur. Bu defterleri

1 İ. H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, II, Ankara 1944, s. 79.
2 Ibid., s. 176.

Sultan'a Yeniçeri ağası sunar. *Eskilik*, yani *kıdem*, terfi ve tayinlerde bir temel prensip olmakla beraber, *istihkak* kavramında işin ehli olmak, *liyâkat*, özellikle sıradan olmayan teknik beceri ve bilgi isteyen işlerde, başlıca bir unsur idi. *Kubbe-altı vezirliği* gibi yüksek düzeyde politik tayinlerde dahi, görevin en yakın âmiri olarak veziriazamın tavsiyesi başta gözönüne alınırdı. Fâtih devrinde İshak Paşa'nın vezirliğe tayini için, kendisinin defterdarlıkta bulunduğu, büyük hizmetleri olduğu belirtilerek hakkında bir *arz* yapılmış olduğunu bir Topkapı Sarayı arşivi vesikasından öğreniyoruz. Tayinlerin özellikle askerler arasında, aşağı kademedekilerin arzı ile yapılması, rüşvet ve kayırma yolile müstahak olmayanların kadrolara dolmasının da başlıca sebeplerinden olmuştur.

Cemaatlerin başına getirilen görevliler için idare, seçim usulünü kabul etmiştir. Gayrımüslim cemaatleri, yani Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerini, esnafı ve bir sanatla uğraşan hirfet erbabını bu kategoriye sokuyoruz. Bu cemaatleri temsil edenler, devlet memuru değillerdir, fakat cemaat üzerinde otoriteleri Sultanın bir beratile belirlenmiştir. Sultan, seçilen kimseye belli yetkileri tanır, ve cemaate, bu yetkilere uymayı emreder. Seçimi yapan cemaat, Sultana sundukları *arz*da[3], seçilenin namuslu, bilgili ve bu işin hakkından gelebilecek güçte ve kabiliyette olduğuna tanıklık ederler. Keza önemli bir nokta olarak, cemaatin hükûmet karşısındaki görevlerini de hakkile yerine getirebileceğine inançlarını eklerler. Özetle, burada da başka tayin işlemlerindeki prensipin yürürlükte olduğu açıktır. Tekrar etmek gerekirse, bu prensip namzedin kendisine en yakın âmir veya grupun tanıklığı, tavsiyesidir.

Timarlıların arzlarını, kural olarak sancağın *alay-beyi* (*mîr-alayı*) yapar. Fakat doğrudan doğruya ilgilinin *arz-i hâl* sunması da mümkündür. Bu halde de çoğu zaman veziri azam, alay-beyinden sorulmasını emreder. *Arz-i hâl* üzerine alay-beyi düşüncelerini yazar. Bazan beylerbeyi veya serdâr-vezir, toptan defter halinde timarlıların tayini için arz yapar. *İbtidâ*'dan, yani ilk defa timar alacaklar için, nâmzedin kendi yakın âmiri, yeniçeri ağası, topcu-başı, kapı-ağası vb. timar için arzda bulunabilirler.

Arzlar başlıca şu çeşitli işlemler için verilir: *İbtidâ*'dan tayin, *terakkî* ve *zamm*, *mübâdele*, *kasr-i yed*, yani timarından başkası için vaz geçme, *tecdîd*, *mukarrer* yani kendisi üzerinde kalmasını üsteleme, nihayet tayin işleminin noksan kalmış aşamalarını tamamlama. *Arz*, belli unsurları belli bir sırada içerir. Her mektup veya rapor gibi *arz* da, en yukarı bölümünde *tamcîd* ile, yani Tanrı adının anılması ile başlar. *Tamcîd*, arzda kısa bir işaretten هو *Huwa*'dan ibarettir. *Tamcîd*'den sonra arzın esas bölümleri şunlardır:

1. *Hitâb* (*adres*) ve *duâ*
2. *Arz-ı hâl*, durumun hikâyesi
3. *İstid'â* ve *ricâ*, dilek
4. «*Ferman Sultanındır*» formülü ile hitâm
5. *İmza*, tarih ve mühür

1. *Hitâb* formülleri genellikle şöyledir:

«Saâdetlü ve mürüvvetlü Sultânım hazretlerinin hâkpâyi şerîflerine arz-i bende budur ki...»

«Dergâh-i felek-medâr ve bârgâh-i gerdûn-iktidâr türâbına arz-i bende-i bimıkdâr ve zerre-i hâkisâr budur ki...»

15. yüzyılda şu formül: «Yüz yere koyup dergâh-i mu'allâya arz-i bendegî budur ki». Arz *hitâb* formülü, Sultan huzurunda tam itaat ve kulluk merasimini ifade etmelidir.

17. yüzyılda arzlar basit bir duâ ile başlıyordu. Aşağıdaki formül en yaygın olanıdır:

«Devletlü ve saâdetlü Pâdişâhım hazretleri sağ olsun...»

2. *Arz-i hâl* merkezde defterlerde kayıtların kolayca bulunmasını sağlıyacak unsurları içermelidir. Dilekle ilgili timarın hangi sancak, hangi nahiyede kim üzerinde olduğu ve mikdarı açıklanmalıdır. Nâmzedin eşkâli, boyu, gözünün saçının rengi belirtilmelidir. Şâhidler varsa, onların isimleri ve künyeleri yazılmalıdır. Arzı, miralay yapıyorsa, dileği özetliyerek:

«sadaka ve ihsân buyrulması ricâsına arz» edildiğini belirtir. Arzlarda gereksiz sözler, aşırı iddialar yer almaz. Sadece maksada gerekli şeyler yazılır, vesikalar gösterilir.

3. *İstidâ* ve *ricâ*. İstenen husus açıklandıktan sonra konulan dilek formülleri şöyledir:

«inâyet ve ihsânları olunmak bâbında...»
«sadaka ve ihsân buyrulmak ricâsına arz ve i'lâm...»
«ihsân olunmak bâbında inâyet-i şerîfleri ricâ olunup...»
«ricâ olunup...» veya «rica olunur...»

Miralay arzı yapıyorsa: «bu kullarından arz taleb etmelerile...
sadaka ve ihsân buyrulmak ricasile...»

4. «Fermân Sultânındır» formülü çeşitli şekillerde söylenir:

«Bâkî fermân devletlü ve saâdetlü Sultânım hazretlerinindir»
«Bâkî fermân Sultânımındır.»

3 Bu dilekçe, o yerin kadısı tarafından bir rapor halinde Sultana sunulur. Kadı, böylece hükûmetle mahallî topluluklar arasında bir aracı durumundadır. Kadının, yalnız hükûmeti değil, hükûmet karşısında mahallî halkı, beldeyi temsil ettiğinin önemli kanıtlarından biri de bu gibi görevleridir.

«Bâkî fermân der-i adlindir.»
«Fermân hazret-i veliyyülemrindir.»
«Emr ü fermân sa'âdetlü Pâdişâhımındır.»
«Bâkî fermân dergâh-i mu'allânın emr-i şerîflerine menût ve mufavvazdır.»
«Emr ü fermân inâyetlü Sultânım hazretlerinindir.»
«Bâkî lûtf u ihsan Pâdişâhımız hazretlerinindir.»
«Bâkî emr ü fermân hazretu men leh-ülemrindir.»
«Bâkî fermân devletlü, inâyetlü, merhametlü efendim Sultân hazretlerinindir».

Bu formüllerden herbiri rica edilen şeyin niteliğine, belli bir çağda üslûp ve moda ya uymuştur. Bir haksızlığın giderilmesi istendiği zaman, arzı yapan Sultanın adaletini hatırlatmak için «der-i adl» formülünü tercih eder. 18. yüzyılda Sultan yerine «men leh-ülemr» kelimesi konuyordu. Bu görenek, 19. yüzyılda da süregeldi. 15. yüzyılda önemli kişilerin arzlarını «ferman Sultanımındır» formülünden sonra yazıyı «ömrünüz daim olsun» veya «devlet ve saadetiniz sonsuz olsun» anlamında Farsça bir dua ile tamamlaması âdetti. Bu formül, Sultanın mutlak otoritesini, hiç bir durumun veya isteğin sınırlandıramıyacağı, onun serbest iradesine koşul koyamıyacağını belirtmek için konmaktadır. Mutlak itaatın, bendeliğin, adreste ve imzada olduğu gibi, hitâmda ifadesinden ibarettir.

5. *İmza*, daima, arzda bulunanın, emir ne olursa olsun, mutlak itaat ve kulluğunu belirten bir formül ile tamamlanır.

Genel olarak «bende»
«bende-i kemterîn»
«bende el-hakîr el-fakîr»
«abduhu el-fakîr el-hakîr»

İmzayı koyan, kendi resmî sıfatını belirtir; *hakim-i Ankara* veya *hakim fi medinet il-Ankara, mîr-alay-i Ankara, ser-çakırcıyân, sipahi Ali, kâtib Ali an kâtibân-i Divân-i Hümâyûn, mîr-alay-i mensûhât, mîr-alay-i Sağ Kol* gibi.

Çoğu zaman *hâlâ, hâliyâ* kelimesile, bu memuriyetin, arz yazıldığı zamanki memuriyet olduğu açıklanır. Arzı yapanın sıfat ve memuriyetinin bilinmesi tayin kararı için önemlidir.

İmza altında (ف) harfi, ف *tamma*'nın kısaltılmışı olup «burada tamam oldu, bitti» anlamına gelmektedir.

Arzlarda, genellikle, arzı yapan âmir kâğıdın arkasında arzın özünü özetler, tarih koyar, bazan gerekli vesikaların sûretini yazar ve mührünü basar. Bu mühür, merkezdeki örneğe *tatbik* olunur, yani örneğine göre olup olmadığı araştırılır. Tatbiki yapan kâtip «sahîhtir» kaydile vesikanın doğruluğunu tasdik eder. Bu yöntem, uydurma arzlarla timar işlerinin karmakarışık bir hale gelmesi üzerine alınmıştır.

Arzı yazan, kâğıdın üst ve yan tarafında geniş bir bölümü boş bırakır. Bu, hem bir saygı gösterisi, hem de ardısıra yapılacak işlemlerin yazılması için yer ayrılması içindir. Biz gerçekten bütün işlemleri, aynı kâğıt üzerinde yazılmış bulmaktayız. Bu yöntem, işlemle ilgili vesikaların bir arada bulunması bakımından pratik büyük bir yarar sağlar. Uzayan işlemler için *melfûf* kâğıtlar konabilir. Kâğıdın sağ kenarındaki boşluk kalemlerden istenen kayıtların yapılması için ayrılır, veziriazamın buyruldusu sol üst boşluğa yazılır. Bu usûle, divandaki bütün işlemlerde uyulduğunu görmekteyiz.

İşlemler: Arzlar üzerinde yapılan işlemlerin en basit prosedürü şudur:

I. «*Mahalli Görüle*» kaydı üzerine ana defterlerden durumu açıklayan şerh
II. *Der-kenar*, yani yeni tayinin deftere kaydına dair not
III. *Tevcîh buyruldusu*, yani veziriazam tarafından tevcîh emri.

I. «Mahalli Görüle» Arz yapıldığı zaman, merkezde kalemlerin en önemli görevi, dilekçede söylenen şeylerin doğru olup olmadığını, defter ve kayıtlardan araştırıp tespit etmektir. Merkezdeki kütük defterleri yetmezse, timar için beylerbeyi yanındaki *icmâl defteri*'nden kayıt veya mir-alay'dan yazı ile tanıklığı istenir. Timar tayinlerinde *defterhâne*'deki *mufassal* veya *esâmî, icmâl* ve *derdest* defterlerinden veya ruznamçelerden sözkonusu timarın son durumu bulunur. «Mahalli görüle» deyiminde «mahall», bu resmî defterlerdir. Bu defterler, tahrir sonucunda görevlilerin statüsünü, imtiyaz ve vazifelerini saptayan kütüklerdir ve işlemler için son ve kesin durumu gösterir. Tayinlerde, karara götüren araştırmada defter kaydı, kanun gibi son ve kesin belgedir. Bu sebeple defterler son derecede titizlikle saklanır, onlara yapılacak yeni kayıtlar ancak veziriazamın emrile bizzat nişancı tarafından yapılır. Özetle, bu defterler görülmeden idare herhangi bir işlem yapmaz. Bu defterlerin bir *merci'* olarak kullanılmasını kolaylaştırmak üzere kenarına çeşitli renkte ipek bağ geçirme, fihristlerini yapma, çeşitli işaretler kullanma gibi büro teknikleri kullanıldığını görmekteyiz. Arzda verilen ayrıntılı yer ve kişi adlarına göre Avlonya defterlerinde yaptığımız deneme, herhangi bir kaydın beş on dakika içinde bulunabildiğini göstermiştir. Belli dönemlerde kullanılmış tasnif yöntemlerinin araştırılması meraklı bir konudur. Defterlere eklenmiş *melfûf* kağıtlardan anlıyoruz ki, bu defterler 20. yüzyıla kadar Osmanlı bürolarında ana kütükler olarak kullanılmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında en gelişmiş şeklini bulan bu tahrir defterlerinin sonraları yenilenmesi nâdir hallerde görülür. Bunu, belki daha iyisi yapılamıyacağı düşüncesine ve daha ziyade Osmanlı vergi ve timar sistemindeki yapı değişimine yorabiliriz[4].

4 Bak. H. İnalcık, «Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire», *Archivum Ottomanicum*, VI.

Vesika - I

Vesika 11 Recep 1014 tarihlidir.

(1) دولتلو سعادتلو سلطانم حضرتلری صاحب اولسون

بو ایکی نفر قولری درگاه عالی کدکلو متفرقه لرندن اولوب حسن رضا الربله
زعامتلری بربرلرینه مبادله لرینه مراد اولنمغله مرام علیه لرینه مرحمت درگاه
قپدلرینه محلدن درکنار وعزتلو متفرقه باشی اغا قولری اعلام ایدوب
برجهة مبادله توجیه احسان بیورلمق باشده امر وفرمان دولتلو سعادتلو
سلطانمکدر

بنده
ابراهیم
عن متفرقه کان درگاه عالی

بنده
عبد الله
عن متفرقه کان درگاه عالی

(2) رفترخانه لرن درکنار اولنه

(3) وجه مشروح اوزره در

زعامت فی قریهٔ اعرنا درلواء آماسیه وسیواس دیو بیورلدی

(4) بودخی زعامت فی قریهٔ کرلیازاری درلواء خداوندکار وقوجایلی
بنام عبد الله ولد میرزا محمد پاشا عن متفرقه کان درگاه عالی
نفس کول تابع مزبور قیمت ۵۸۰۵۶ عن تحویل خود
سنه ۱۳۹ [۱]

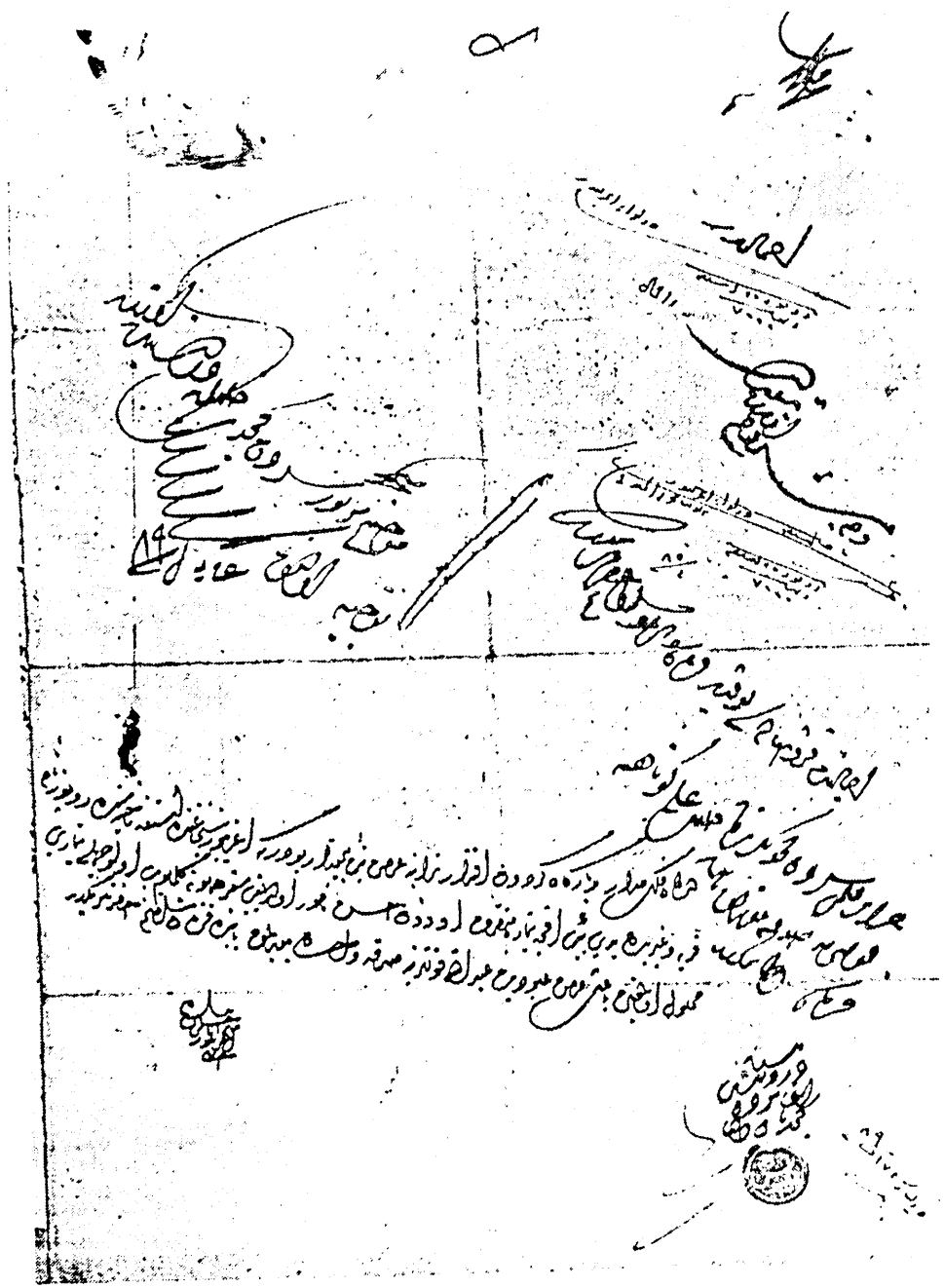
(5) متفرقه باشی اغا
کورب اعلام ایله سون

(6) عرضی بنده لری بودرکه
درکناره مصطر اکی عدد زعامت متصرفلری درگاه عالی کدکلو متفرقه لرندن
عبد الله بن و ابراهیم اغا قولرلریدن زعامتلری برلرینه مستلزم مناسب
اولدوغندن رضا الربله مبادله مراد و برجهة مبادله توجیه
و اوزرلرنده اولان کدخدالرینه الحاق و احسان بیورلمق بابنده
استدعای مرحمت ایدرلر معلوم دولتلری بیورلدقده
استدعالرینه مساعده آصفانه لری ارزانی بیورلمق بابنده
امر وفرمان دولتلو عاتلو افندیکدر

(7) در کنار شد فی ۹ شوال سنه ۱۰۴۶ [۱]
بنده
شیخی

(8) اعلامی موجبنجه برائری حفظ
اولنوب برجهة مبادله توجیه
اولنمق بیورلدی

Vesika - II

نفو

② محلی کورله

③ اجمالدر
تیمار
درلواء اغریبوز
قریهٔ روپوز تابع استفه
وغیری ۷۰۰
عن اجمال

④ وجه مشروح اوزره مفیددر
تیمار
حسن عن تحویل لحرم المتوفی
تاهیل
استفه درلواء اغریبوز
قریه
روپوز تابع استفه
وغیری ۷۰۰
فی سنه ۸۵

⑤ اجمالنده فرونهاده سی یوقدر
فرمان سعادتلو سلطانم حضرتلرینکدر

⑥ جزائر قلمی سردن گچیلرندن خلیل علی کرتاهیه
تولی نه صدقه بیورلق بابنده فرمان سلطانمکدر

بنده
درویش آغای سردن
گچیدیان حالیا

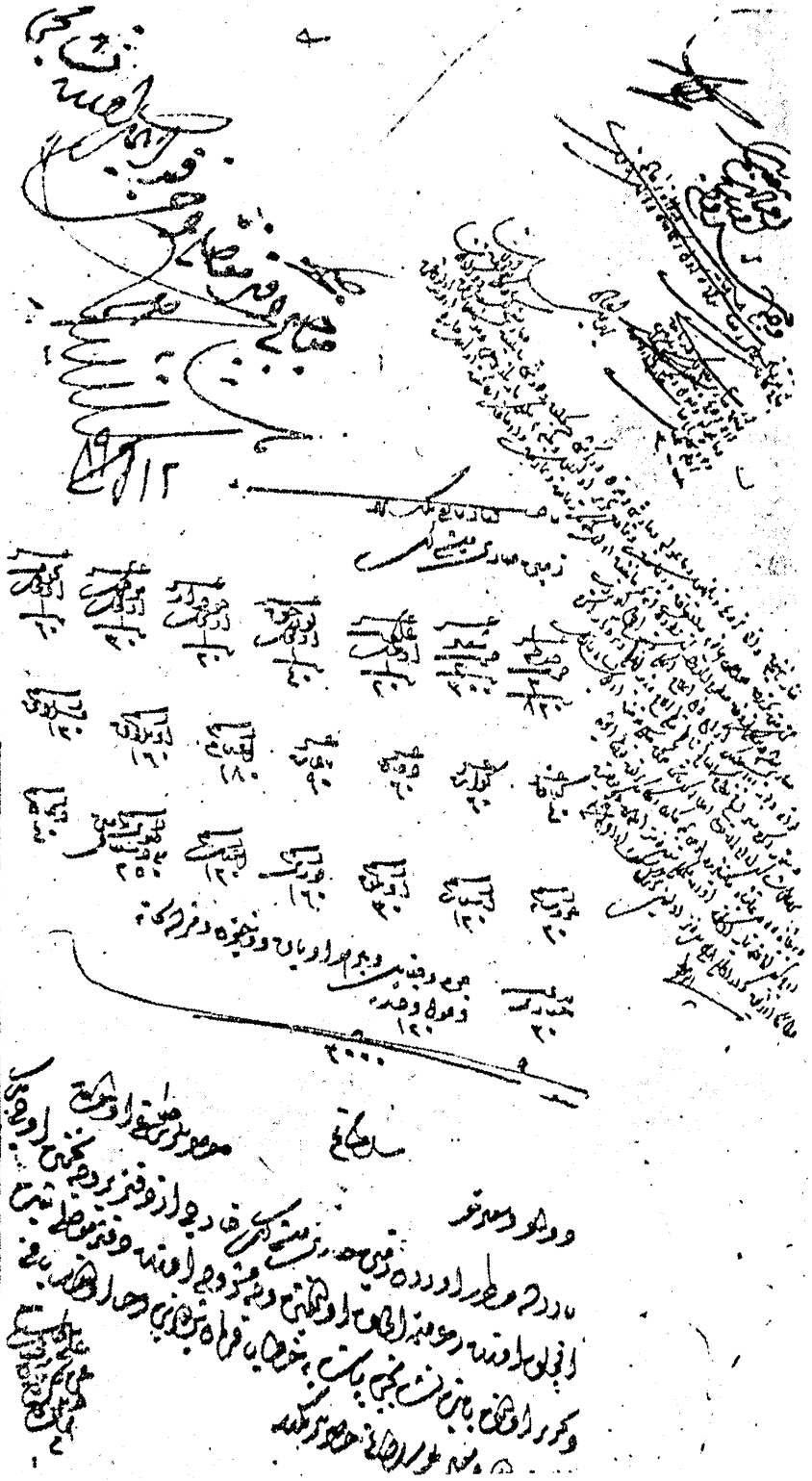
⑦ [مطابقدر] درویش

⑧ درکنار شد فی ۱۷ ن سنه ۸۹ [۱۱]

⑨ صحح
موجبنجه مزبور سردن گچدی خلیله
در دستیت اوزره توجیه اولنمق
بیورلدی غرهٔ ل سنه ۸۹ [۱۱]

① درگاه فلاک مدار وبارگاه گردون اقتدار ترابنه
عرض بندهٔ بیمقدار بودرکه اغریبوز سنجاغنده
استفنه ناحیه سنده روپوز نام قریه وغیریدن
یدی بیك اقچه تیماره متصرف اولان
مأمور اولدیغم سفرهمایونه کلمیوب اولوجهله
تیماری محلول اولمغله باعث عرض عبودیت
عبدالله قولکریله صدقه واحسان بیورلمق
بابنده فرمان سلطانم حضرتلرینکدر

بنده
حسن
میرآلای اریبو
حالیا

⑥ صحیح موجبنجه دفتر منفصله دخی قید اولندی
اوزره نشانجی پاشا یه حکم یورلدی
۱۲ ل سنه ۸۹ [۱۱]

⑤ تفصیل

زمین صاری	۲۰۰۰
عشر منطه مد ۲ قیمت	۸۲۰
عشر شهر مد ۲ قیمت	۳۰
عشر علف اولیدن ۱ قیمت	۲۰
عشر اوجق اولیدن ۱ قیمت	۴۰
عشر چوار اولیدن ۱ قیمت	۲۰
عشر مرهلت اولیدن ۱ قیمت	۳
عشر بحود اولیدن ۱ قیمت	۶۰
عشر کتان	۶۰
عشر باغات	۱۸۰
رسم قشلاق	۱۲۰
رسم اونلق	۱۲۰
رسم طوی درین مع دستبانی	۲۰۰
بدعت خنازیر	۲ درهم وهمایت و باد هوا
قلیه‌دن و نزد کانه قول و تجاریه	۱۲۰

جمله ۳۰۰۰ قروش

④ معلی کرکه

③ موجبه مشروح اوزره احالده بتیاردر
مزرعات ناحیت قتار درلرا ترخاله
نام کاتب علی رجب تذکره اول من
باشان دیوان همایون
[illegible] زمین صاری میشه ملک ودر باتین
[illegible] اوه مردع و دلمبوس و ماءوله و مارشی و
[illegible] مرکوش و سکلف مورس والماس (؟)
[illegible] دفتر مروحه تخمین ۲۰۰۰
[illegible] اجمال

② [illegible] میشه و اقوع زرعه و دلمبوس و ماءوله و مارشی
[illegible] مرکوش و سکلف و دوکش یابنده صاری
[illegible] ملک و تملک معروف اولان محلاتین تحریره غراص
[illegible] و اوقاف و زراعت و تجاره تحریر اولنوب و
[illegible] یارلغدوقی و مراعیسی عرضی و ذکر اولن
[illegible] میشه و عملاء معروف معلوم الحدود محل مزبور اق
[illegible] یابنده اولوب کما سبق زراعت و تجاریده و اوقاف
[illegible] اولیوب حاره ۱۲ دفتر اولدوقی حالی مزبور
[illegible] کیبی ابراهیم دخی اعلام اتمکله دفتر اجمالی تحریرو
[illegible] الکرم مشیر افخم نظام العالم ناظم الامم
وزیر اعظم و سردار اکرم محمد علی پاشا ادام الله اجلاله ثم
پاشی تذکره جیکلی خدمتنده اولوب نشان همایون وریلدان
دیوان عالیشان کاتبلرندن موجبه الیه کاتب رجبك براد
توجیه اینمون اوچ یلك اچه دخی تیمار اولنمق اوزره قلمیه
ثبت دفتر المبرسن دیو برحقیره خطاباً امر شریف

وارد اولمغله موجبنجه ثبت دفتر اولندی
تحریراً فی شهر اواخر ن سنه ۸۹ [۱۱]
حلف التوقیعی

① دولتلو وسعادتلو حضرتلری همایون [illegible]
بالاده سطور اولان زمین صاری میشه ملک خارج از [illegible]
بروجه تخمین اوچ یلك اچه‌لی اوزره زعامت الیان اولنمق
وجه مشروح اوزره دفتر منفصله ثبت و تحریر اولنمق بابد،
نشانجی پاشا یه خطاً فرمان مشیریلری رجا اولنوب
باقی فرمان دولتلو وسعادتلو سلطانم حضرتلریکدر

سلطانم

تحریره
کاتب علی رجب
من کاتبان دیوان
همایون

Mufassal veya *icmâl* defterinin son ve kesin merci niteliği şundan da anlaşılır ki, kadılara bir dava konusunu çözmede, Şeriat, kanun ve *defter*e baş vurması emredilir. Defter kaydı, bir çok hallerde, kanundan da üstün tutulur; zira tahrir-emîni'nin Sultan'a belli bir durum hakkında *kaziyye* sunup onun emrini aldıktan sonra deftere kaydı ve daha sonraki değişikliklerin *der-kenâr*'larla tespit edilmesi suretile bu kayıt, son ve kesin statüyü ve durumu gösterir.

Defter kayıtlarının çıkarılması emri, şu şekillerde formüllendirilmiştir:

«Mahalli»
«Mahalli görüle»
«Defterhâneden kaydı der-kenâr oluna»
«Mahallinden der-kenâr»
«Kaydı der-kenâr oluna»

Zamanla bu «mahalli görüle» yazısı üslûplaştırılmış simge haline gelmiştir. Bazan da işlem, bu emir verilmeden otomatik olarak yapılmaktadır. Defter kayıtlarının dilekçe üzerine *sûret*, yani kopyalarının geçirilmesi işini nişancı (tevkî'i) yapar. Fakat *defter emîni*'nin yaptığını gösteren kayıtlar da vardır. O, şu formül ile *sûret*'i koyar:

«İcmâldir»
«*İcmâl*'de vech-i meşrûh üzere mukayyeddir» (burada *icmâl*, timar kayıtlarını içine alan *defter-i icmâl*'dir. Bir *defter-i icmâl* örneği için yayınladığımız, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954, incelenebilir.)
«Derdesttir»
«Vech-i meşrûh üzere icmâlinde mukayyeddir»

Bazı hallerde iki *icmâl* kaydı konur; yani merkezde defterhânedeki *icmâl* kaydı ile beraber beylerbeyi yanındaki *timâr defterdârı* elinde *mîrmîrân icmâl*'indeki kayıt aynı zamanda kopya edilir. Zira beylerbeyi *icmâl*'ine geçmiş, sonradan yapılmış bazı kayıtlar merkezdeki *icmâl*'de bulunmayabilir. Defter kaydı, *der-kenâr* olarak yanlamasına, defterdekinin tıpkı bir kopyasıdır, yazı da defterdeki gibi siyakatle yazılır (vesika I, 3; II, 3 ve 4; III, 3). Bu *der-kenâr*'lar altında bazan nişancının düşüncelerini bildiren kısa bir not eklenir (bak. vesika III, no. 4). Herhalde defterdeki bütün kayıt ve derkenarların kopya edilmesi gereklidir, tâ ki karar verecek olan yüksek makam durum hakkında bütün ayrıntılarile bilgi kazansın. Veziriazam, bazı hallerde dilek sahibinden önceki âmirinin düşüncelerini *der-kenâr* etmesini de ister (vesika I, 5). Bu *der-kenâr*'lar, *icmâl* kayıtlarının altına sağ boşluğa yazılır (vesika I, 8; II, 9; III, 6).

«Mahalline vaz' oluna» kaydı, anlaşmazlık konusu olan bir timarın, anlaşmazlık çözülünceye kadar, kimseye verilmemesi için defterde mahalline bir ek kâğıt konmasıdır. Bu emri, veziriazam *defter-emîni*'ne bir ***buyruldu-i şerîf*** ile bildirir. Bu kaydı taşıyan kâğıt, defterde mahalline, defter-emîni tarafından yapıştırılır. Bu işleme «mahalline vaz' etmek» veya «mahalline koymak» deniyor.

Arzı yapan miralay, genellikle, *arz* arkasına arzı özetler ve mührünü basar. Mühür, merkezdeki örneğe göre *tatbik* edilerek arzın doğruluğu saptanır.

II. *Tevcîh Der-kenâr*'ı.

Sağ kenardaki *der-kenâr*'ların altında hemen daima şu kayıt bulunur:

«der-kenâr şod fî (tarih) (imza)»

Bu *der-kenâr*, veziriazamın son kararını bildiren ***buyruldu***'dan bir iki gün önce veya sonra konmuştur. Bu *der-kenâr*, yeni işlemin defterde işlendiğini, *der-kenâr* yapıldığını belgelemek için konmaktadır. Bazan, veziriazamın buyruldusu, sadece tasarruf hakkının veya tayinin deftere geçirilmesi emrinden ibarettir.

Tayin ve tevcih der-kenarı, bazan yalnızca bir tarih ve yanına *sahh* işareti konmasından ibaret olabilir. Bazı vesikalarda ise «kayd şod, sahh» şeklindedir.

Defterde yapılan *der-kenâr* durumu kesin olarak değiştirdiğinden bu işleme *kaydın bozulması* denir.

III. «Buyruldu»,

Dilekçe kâğıdının sol üst yanına veziriazamın ***buyruldu***ları[5] yazılır. Bunlar, işin niteliğine göre çeşitli şekillerde olabilir. Daima görülen unsurlar şunlardır:

«..... buyruldu (buyrulmuştur), (tarih)»

Buyruldunun üzerine daima veziriazamın *sahh*'i, yani «doğrudur» kelimesile tasdik işareti konur. *Sahh*, genellikle, buyruldunun ilk kelimesi üzerine yazılır. İşlemin niteliği, soruşturma gereği sonucu, burada birden fazla *buyruldu* yer alabilir. Tayin emri için formül şudur:

«Mûcebince tahvîl hükmü buyruldu (tarih)» *Sahh*

Bir çok hallerde konunun özelliği sonucu, ***buyruldu***'da hükme esas olacak noktalar açıklanır. Meselâ:

«Hilâf-i inhâ dahl olunduğun alay-begisi arz etmekle mûcebince tevcîh olunup derdestiyet üzere tahvîl buyrulmuştur» (tarih), *sahh*
«Ber-vech-i mübâdele mücebince hüsn-i rizâlarile tevcîh olunmak buyruldu», (Tarih), *Sahh*
«Mûcebince mezbûr serden-geçti hükmile derdestiyet üzere tevcîh olunmak buyruldu» (Tarih), *Sahh*
«Mûcebince defter-i mufassala kayd eylemek üzere Nişancı Paşa'ya hükm buyruldu» (Tarih), *Sahh*
«Kasr-i yed eylediği tarihde hayatta ise mûcebince kasr-i yedinden tev-

5 *Buyruldu* üzerinde genellikle bak. İ. H. Uzunçarşılı, «Buyruldı», *Belleten* V (1941) s. 289-318.

cih olunmak buyruldu» (Tarih), *Sahh*

«Ulûfesi hazîne-mânde olup mukâbelesinde tevcîh olunmak için mîrmirânâ hükm buyruldu» (Tarih), *Sahh*

Daima tekrarlanan «mûcebince» kelimesile veziriazam, kanun ve kayıtlar neyi *icab* ettiriyorsa, neyi gerektiriyorsa iş emin ona göre yapılması noktasını belirtmektedir.

Görülüyorki, *buyruldu*'da emredilen işlem çeşitli nitelikte olabilir. Timar için verilen buyrulduların çoğu *mübâdele*, *kasr-i yed* sebebile tayin ve tevcih veya âmirinin arzı üzerine doğrudan doğruya tayin üzerinedir. *Buyruldu*'ların büyük bir bölümü de, timarlılar arasındaki çatışma ve çekişmeler üzerinedir. 17. ve 18. yüzyılda timar elde etmek için hile ve oyunların artması, uydurma vesikaların kullanılması dolayısile timar işlemleri büsbütün çetrefil bir hal almıştır. Bunu, istida ve işlemlerden açıkça izlemek mümkün olmaktadır. Başka deyimle, Koçi Bey gibi lâyihacıların[6] kargaşalık ve çökmenin başlıca sebebi olarak ileri sürdükieri timar rejimindeki yolsuzluklar, bu gibi vesikaların incelenmesile birinci elden belgelenebilir ve analiz edilebilir. Defter ve kayıtlarda karışıklıklar ve boşlamaların, timar rejiminin çökmesinde başlıca sebeplerden biri olduğu hakkında defter-emîni Ayni Ali'nin sözlerini[7] önemle incelemek gerekir.

Veziriazamın buyruldusu üzerine *tevcîh* veya *tahvîl* için *hükm-i şerîf* verilir Timar tasarrufu için bu vesika veya beylerbeyinin *tevcîh beratı*, hatta 15. yüzyılda *subaşı bitisi* veya *kadı mektubu* yeterli görülüyordu. Bu son durumlar *uç* bölgelerindeki sancaklarda sık sık görülüyordu. *Emr-i şerîf*'e göre defterlerde kayıt yapılır, o timar «bağlanır», yani başkasına geçmemek üzere namzedin adına yazılmış olurdu. Fakat asıl tasarruf vesikası, özellikle önemli timarlar için, *berât-i hümâyûn*'dur. Berat almak için Sultanın emri üzerine merkezde divan kaleminden veya ilgili beylerbeyi tarafından *tezkire* verilir, (kalem dilinde «*ihrâc olunur*»). Tezkireler, merkezde divan kaleminde ayrı bir deftere tarih sırasile kaydolunur. Bu tezkireye göre Padişah'ın tuğrasını taşıyan *berât-i hümâyûn* veya *nişân-i hümâyûn* verilir.

Gelecek yazımızda bu vesikalarla ilgili işlemler, *tevcîh* ve *tahvîl hükmü*, *tezkire* ve *berât* üzerinde duracağız.

6 Bu *lâyihacılar* üzerinde şimdi topluca şu eser, K. Röhrborn, *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Berlin and New York 1973.

7 Ayni Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osman...*, İstanbul 1280 H., s. 75-81.

Ekte sunulan vesikalar, Başvekâlet arşivinde *Bâb-i Asafî* vesikaları yeni tasnifinden alınmıştır. Katalog sayıları, aldığım tarihte saptanmamış bulunuyordu.